
ELVIRA TERUEL PLANAS

DE L'*HOMO SAPIENS* A
L'ANIMAL METAFÒRIC

...saber ser metafòric. Aquesta és l'única cosa, en efecte, que no pot manllevar-se d'altri i que és un signe de capacitat natural.
Aristòtil (*Poètica*, 1459a.)

L'*home que sap* esdevé irremeiablement animal metafòric. Perquè, què és el que sap l'*home que sap*? Sap que com a ésser –humà– viu en un temps i en un espai, on hi ha coses, on passen coses. Sap què li passa quan es relaciona i experimenta amb el món, amb l'entorn, amb els altres, amb ell mateix.

I arriba que l'*homo sapiens* necessita posar nom a tot plegat per entendre's i per comunicar-se amb els de la seva espècie. Així, doncs, decideix que els objectes, els fets, les vivències, l'experiència es poden expressar mitjançant la paraula i designa un mot per a cada objecte, per a cada fet, per a cada vivència i per a cada experiència.

Tanmateix, l'*home que sap*, tan bon punt comença a emparaular el món, comença a sentir-se limitat. Troba que el mot que ha triat per dir això o allò no ho diu exactament, com ell ho sent a dins. I, fins i tot, de vegades, sembla que diu coses que ell no volia dir quan va triar el mot. En un cert sentit se sent traït per la seva pròpia paraula, se sent, com ho diria, molest, engavanyat. S'imposa de buscar-hi una sortida, una solució, ni que sigui provisional. Decideix fer proves amb les paraules, jugar a canviar el significat d'allò que havia decidit que volien dir i, en aquest procés, s'adona que, paradoxalment,

de vegades una paraula expressa el contrari del que diu i que, en canvi, s'ajusta més a allò que ell vol dir. Quina animalada! Els altres –i ell mateix– copsen millor, d'una manera més completa,¹ el que vol comunicar si ho fa jugant amb els mots, obrint portes a les paraules que havien quedat empresonades entre els barrots del significat que en un principi se'ls havia designat.

Quina animalada, sí! Però l'*home que sap* se sent més harmònic amb el món i més empatitzat amb els de la seva espècie, si s'expressa fent canvis (*metáforans*) al mot. Aleshores, l'*homo sapiens*, que és un home que sap, fa un pas essencial: retroba l'animal–ésser macrocòsmic que en definitiva és i decideix obeir-ne la memòria. Li neix la imaginació i amb ella la capacitat de crear, de ser, de natura, metafòric.

DE NATURA, METAFÒRIC

Tal vegada, quan Richards (1935) va dir que *tot el llenguatge és metafòric* pretenia explicar aquest procés que neix de la necessitat de comunicació de l'ésser amb el món, amb l'entorn i amb ell mateix.

Com ja sabem, hi ha moltes maneres de comunicar-se. Tots els sistemes de signes que coneixem existeixen justament per satisfer aquesta necessitat, inherent a totes les espècies que habiten el planeta. Tanmateix, aquí parlarem només dels humans, perquè *els homes són, entre els animals que utilitzen signes, l'espècie predominant* (Morris, 1971) i perquè aquesta espècie és l'única que ha experimentat amb el signe lingüístic per relacionar-se amb els altres i per donar forma a les essències que ocupen el seu pensament. El resultat de l'experimentació ha estat el desenvolupament d'unes habilitats expressives entre les quals destaca la de fer metàfores: trobar la manera més potent de dir amb la paraula el que s'esdevé en l'activitat de viure.

No cal dir que, situats en aquests paràmetres, ens centrem sobretot en la dimensió pragmàtica i cognitiva d'estudi de la metàfora. Una dimensió dels signes vinculada a una teoria del pensament, de la ment, de l'experiència i del coneixement.

Partirem de la base que en el nostre sistema cultural l'accés al coneixement d'una banda, i la comunicació del pensament i de l'experiència, de l'altra, es fan en bona part mitjançant el component verbal. No obstant això, no podem oblidar que conèixer i comunicar-se mitjançant el llenguatge implica indefugiblement haver fet el procés d'interpretar la realitat i d'haver-li posat nom. Això és, haver entrat en un moviment continu de creació lingüística, d'adaptació i de readaptació, que obliga a trobar la paraula adequada per a cada moment i per a cada situació.

Aquest raonament ens condueix a contemplar la realitat com a versió d'una referència, que va canviant segons les coordenades personals, temporals, generacionals i socials de la vida. Com diu Steiner (1975):

(1) En el sentit austinià: un enunciat és afortunat com a acte de parla quan transmet de manera completa tot allò que l'emissor vol comunicar.

El lenguaje constituye el modelo más sobresaliente del principio d'Heràclito. Se altera en todo momento del tiempo vivido. La totalidad de los acontecimientos lingüísticos no sólo aumenta, también es calificada por cada nuevo acontecimiento. Y en una sucesión temporal, no hay dos afirmaciones que sean perfectamente idénticas. Aunque homólogas, actúan entre sí. Cuando pensamos en el lenguaje, el objeto mismo de nuestra reflexión interviene en el proceso (así, los lenguajes especializados o metalenguajes pueden dejar sentir un considerable influjo sobre la lengua vulgar). En suma: en la medida en que los vivimos i actualizamos en una progresión lineal, el tiempo y la lengua se encuentran íntimamente relacionados: se mueven hacia adelante y la flecha nunca está en el mismo lugar.

Cal tenir en compte, però, que en el moviment l'expressió en qüestió s'omple, creix com les capes de l'escorça de l'arbre. I que cada capa, amb tot el que conté implicat, pressuposat, associat i connotat, amplia el significat del que en principi era simplement una designació de...

Només des de la concepció de la comunicació en termes d'activitat humana, en què el parlant *fa coses amb les paraules*,² es pot entendre que el significat de les expressions és alguna cosa més que allò que denota objectivament i que la força de les paraules rau en alguna cosa més que en allò que el diccionari descriu.

Així, l'ús de la llengua no depèn exclusivament de la tria d'unes peces genuïnes en funció del que es vol dir, sinó de la tria de les peces més adequades per aconseguir que allò que es vol dir signifiqui amb el màxim de precisió el que es pretén transmetre, per assegurar que els interlocutors en comprendran també la intenció, l'experiència i la imaginació que hi ha a dintre de l'ésser que es comunica.

Amb tot, la comunicació humana no depèn només d'aquesta intenció de comunicar-se, sinó també d'unes convencions.³ Però, com es pot aconseguir una comunicació completa, quan no hi ha mitjans convencionals per expressar les subtileses, els matisos, la força que hi ha al fons del que volem dir? O, dit altrament, com es pot comunicar més del que les paraules diuen convencionalment i del que se suposa que realment diuen? No hi ha, ara per ara i al meu entendre, una altra manera: cal obeir la natura i, en conseqüència, ser metafòrics.

OBEIR LA NATURA

Hem dit que de l'experimentació amb i en el món neix la necessitat de posar-hi nom (d'aquí, la dita funció referencial, en termes tradicionals). En realitat, però, el que s'està fent és designar la «forma» en lloc de l'essència de les coses. Per aquest motiu, quan l'ésser humà, immers en l'activitat lingüística, fa servir la forma per comunicar l'essència tal i com ell la percep i tal i com ell l'experimenta topa amb problemes, perquè aconseguir que l'altre experimenti exactament el que pretenem comunicar és, com ja hem dit i com tothom sap, un objectiu que depassa les possibilitats verbals de qualsevol.

(2) Parafrasejo el títol de l'obra d'Austin: *How to do things with words* (1962).

(3) «Intencions i convencions», en el sentit de Grice (1957) al seu article sobre el significat «Meaning».

Arribats en aquest punt, ens plantejem què ha de fer l'homo sapiens per relacionar-se verbalment amb els altres i ser entès. Doncs, primer de tot ha d'obeir la natura. Ha de deixar que actui la memòria i que es manifesti la imaginació. És a dir, i traduït a una perspectiva pragmàtica, ha de ser conscient dels moviments del llenguatge en l'acte de parla i de la intenció que el condueix a fer aquests moviments de creació lingüística inherent a la seva condició humana i, en tant que social, comunicativa.

Des d'aquesta concepció de l'acte de parla, podem parlar d'una mena d'intenció cooperativa, imprescindible per entendre el que Austin (1962) vol dir quan es refereix a actes afortunats o reeixits; i, també, el Principi de Cooperació de Grice (1957, 1967), quan diu que tot enunciat conté un conjunt d'assumpcions -les implicacions i pressuposicions pragmàtiques- que són les responsables de l'èxit o del fracàs de l'acte comunicatiu.

La gran majoria de metàfores que utilitzem es basen precisament en aquesta *intenció* d'actuar comunicativament i cooperativament, perquè el significat metafòric té un poder comunicatiu més intens que qualsevol altre tipus de significat; perquè la força i el potencial il·locutiu de la metàfora incideixen més directament en els mecanismes cognitius de l'individu; perquè el grau de complicitat, de cooperació, de coneixement compartit del món que demana l'expressió metafòrica és molt més alt que el de qualsevol altra expressió; i també, no ho podem oblidar, perquè el moviment de la paraula metafòrica connecta la *verba* amb l'experiència de la realitat, de manera que, quan som metafòrics ens convertim en un cert sentit, en una mena de místics.

SER METAFÒRIC, SER MÍSTIC

Hem dit que l'homo sapiens és un animal metafòric quan obeeix la natura (la capacitat natural que diu Aristòtil). I també que obeir la natura consisteix a mirar de deixar actuar la imaginació per trobar la paraula que connecti la forma amb l'essència. Això és la metàfora: el procés lingüístic que ens acosta a l'essència.

De fet, estem parlant d'una mena de moviment màgic que ens permet arribar a un grau d'abstracció propi només dels llenguatges més elaborats com el de la música, el de la matemàtica, el de la física, o el de mística.

Des d'aquesta perspectiva, l'activitat metafòrica no pot consistir mai en el simple exercici retòric a què ha quedat relegada durant segles, sinó que ha de ser entesa com a part viva del nostre llenguatge, de la nostra manera de pensar, de concebre el món i d'accedir a la realitat que ens envolta. Vivim en un món que hem comprehès metafòricament i, per tant, necessitem la metàfora per referir-nos-hi. És l'única forma de la *verba* que ens permet traduir amb paraules l'univers interior del nostre pensament.

També des d'aquesta perspectiva, entenem el procés metafòric en termes de creativitat, com a manifestació de l'experiència directa amb el món. Això és, una manera d'accedir a la realitat gairebé mística, en tant que provoca que la paraula emergeixi del cor i del ventre, clara, precisa. És la veu del poeta i del místic que tots portem a dintre.

I totes les metàfores –per no dir tot el llenguatge– tenen l'origen, més o menys remot, de les més fossilitzades a les més noves, en aquest procés místic de creativitat i d'imaginació, que neix com una necessitat de l'*homo sapiens* en tant que animal metafòric. Tanmateix, aquesta no és la concepció comunament acceptada de la metàfora, llevat de casos excepcionals, com el de G. Lakoff (1980):

Para la mayoría de la gente, la metáfora es un recurso de la imaginación poética, y los ademanes retóricos, una cuestión de lenguaje extraordinario más que ordinario. Es más, la metáfora se contempla característicamente como un rasgo sólo del lenguaje, cosa de palabras más que de pensamiento o acción. Por esta razón, la mayoría de la gente piensa que puede arreglárselas perfectamente sin metáforas. Nosotros hemos llegado a la conclusión de que la metáfora, por el contrario, impregna la vida cotidiana, no solamente el lenguaje, sino también el pensamiento y la acción. Nuestro sistema conceptual ordinario, en términos del cual pensamos y actuamos, es fundamentalmente de naturaleza metafórica.

Evidentment, el nostre sistema conceptual, com que és nostre, és també de naturalesa metafòrica. Es podria dir que hi ha una mena de memòria –individual i col·lectiva alhora– que fa de *magatzem* i de *tragner* de les paraules que conformen aquest sistema conceptual. I, només la capacitat que tenim per imaginar ens permetrà utilitzar aquest corpus que tenim emmagatzemat de manera que, com diu Aristòtil, «arribi a tocar l'ànim del receptor», mitjançant la sensibilitat: «...la metàfora afecta a la sensibilidad por medio de la imaginación» (Lausberg, 1960).

ELS ESTILS, MANERES DE DIR LA REALITAT

Tot i que, com acabem de veure, totes les metàfores tenen el mateix origen, podem, des d'una perspectiva pragmàtica i estilística, fer-ne una classificació: a) segons el procés evolutiu i b) segons la intenció d'ús.

a) Segons el procés evolutiu, podem distingir tres etapes des que una metàfora neix (és imaginada i creada) fins que mor i desapareix o es fossilitza. Vegem-ho ràpidament:

(i) Sorgeix, per qüestions de necessitats comunicatives, l'impuls *místic* de creació. Normalment, des de la perspectiva del significat, l'operació consisteix a fer servir una paraula o una expressió de manera aparentment inadequada:⁴ s'assigna a una cosa un nom que pertany a una altra. Aquesta operació atempta contra la convenció, contra l'anomenat llenguatge corrent, però, si reflecteix la intenció amb què ha estat imagina-

(4) Vegi's a Levinson (1983) la interpretació de les màximes conversacionals de Grice. Especialment la de la burla a la màxima de qualitat, que dóna compte, des d'una perspectiva pragmàtica, del procés que genera metàfores.

da, és reconeguda fàcilment com un ús nou, i doncs, com un sentit nou. És l'etapa de creació, de naixement de les metàfores anomenades *noves*.

(ii) El nou sentit que ha adquirit la paraula-metàfora en el seu moviment s'accepta com a artifici, com a joc. L'usuari és conscient que fa ficció amb les paraules, però les incorpora al seu lèxic particular. És l'etapa d'establiment en l'ús de les metàfores anomenades *vives* i comencen a constar en alguns diccionaris com a sentit figurat.

(iii) Amb l'ús continuat, la paraula-metàfora-viva esdevé lloc comú i s'utilitza sense saber-ne –sense ser-ne conscients– el sentit primer. Són les anomenades metàfores mortes, fossilitzades o ocultes.

El que és més interessant d'aquest procés és, al meu entendre, el pas que es fa de la creació metafòrica, que neix del que alguns denominen l'inconscient col·lectiu, a la consciència d'ús, per acabar formant part del cos lingüístic privat i social, que és utilitzat convencionalment i inconscientment.

I aquí és on comença –tot i que ho deixo per a una altra ocasió– la reflexió essencial: ¿L'homo sapiens sap quan utilitza el llenguatge i quan el llenguatge l'utilitza a ell?

¿Quan qualsevol animal metafòric va a la ferreteria a comprar un *lladre* sap que està fent servir una metàfora? És evident que no. Però li és útil. Li cobreix una necessitat.

b) Segons la intenció d'ús:

Ja he dit abans que el concepte de metàfora no pot quedar reduït a la funció de recurs ornamental, a què tradicionalment se l'ha relegada. Acabem de veure que és molt més. De fet, és la forma més fiable que tenim per expressar la nostra experiència i, en aquest sentit, hem pogut veure com aportacions recents (Lakoff 1980) s'hi refereixen com a reflex en el llenguatge d'un sistema conceptual i cognitiu de l'individu i de la societat. Tanmateix, si observem textos i discursos diferents, podem comprovar que, en l'ús, hi ha bàsicament dues maneres diferents d'expressar-se metafòricament segons la intenció, la qual cosa en condiciona l'estil. Així, cal distingir:

i) *Metàfores cognitives o constructes*:⁵ formen part del llenguatge, ja codificat, de la col·lectivitat. Responen a una manera metafòrica d'entendre i d'estructurar la realitat, que ha estat apreheua mitjançant operacions cognitives. La realitat apreheua es tradueix verbalment al llenguatge i els usos metafòrics són l'expressió de la versió de la realitat de cadascú. Hi podria haver, doncs, tants usos com individus (d'aquí, les metàfores de creació individual –anomenades de funció poètica o literària).

Al darrere de l'ús d'aquesta mena de metàfores sempre hi ha la intenció -conscient o inconscient- de comunicar-se d'una manera més completa -més expressiva- que la que s'aconseguiria amb l'expressió literal. És important de tenir en compte, però, que amb la metàfora cognitiva és més fàcil que l'usuari quedi atrapat per la metàfora, com diu C. M. Turbayne (1962):

(5) Conjunt de valors, idees, creences, activitats i conductes que fan que l'individu es creï la seva pròpia concepció i experiència de la realitat.

Es totalmente distinto emplear una metáfora y ser empleado por ella; utilizar un modelo y confundir éste con la cosa representada. En el primer caso, se pretende o finge que algo es su ejemplo; en el segundo, se cree que realmente la cosa y su ejemplo son lo mismo.

Això és, consciència o inconsciència. Intenció o irresponsabilitat.

(ii) *Metàfores ornamentals*: d'intenció fonamentalment estilística, escollides per l'usuari entre altres possibilitats sinònimes d'explicar la realitat. Solen tenir molta més força que l'expressió sinònima literal i un major efecte perlocutiu. Tradicionalment aquest tipus d'usos metafòrics ha estat associat a la creació poètica, i per tant, a la poesia. Però, des de la perspectiva que plantejo, és evident que cal redefinir aquest concepte i el seu àmbit d'ús. Una cosa és la capacitat per crear i una altra, ser poeta. Només cal fer un cop d'ull als titulars de premsa per adonar-se'n. «El despertar de los Pirineos» (*La Vanguardia*) o «Obertura en clau d'èxit major» (*Avui*), per exemple, podrien ser perfectament versos de qualsevol poema de qualsevol il·lustre poeta.

Finalment, cal remarcar que tant un tipus de metàfores com l'altre aporten més significat pragmàtic que l'expressió literal. I que el que realment les diferencia és que les cognitives, tot i que marquen l'estil del text, poden ser usades sense tenir-ne consciència, justament perquè estan incorporades al llenguatge natural de l'individu; en canvi, les ornamentals són el resultat d'una tria, de l'elecció d'una peça en lloc d'una altra i l'usuari té més consciència que està jugant amb l'estil.

Les metàfores, en tant que llenguatge, tenen sentit en l'ús. D'aquí la importància d'una anàlisi pragmàtica i cognitiva d'aquesta peça màgica de la verba. D'altra banda, l'ús -els usos- depenen de la situació i de la necessitat comunicativa que la situació genera. I és en aquest sentit que podem entendre els estils: diferents maneres de dir l'experiència de la realitat de manera adequada a tots els elements que conformen una situació comunicativa. Les metàfores, més que qualsevol altra peça del llenguatge, marquen l'estil. Perquè l'homo sapiens, si sap ser animal metafòric, sap triar. I de la tria neix l'estil de la producció textual.

METÀFORES D'UN DIA D'UN HOMO SAPIENS

Escarxofat al sofà, desmenjat, l'*homo sapiens* mira enfora, a través del vidres, la línia que separa el cel de la terra i els colors de la llum del capvespre: taronja, carabassa, groc pàl·lid, blanc-blau i, finalment, blau cel, blau elèctric. La lluna amb forma de dalla fa un forat al blau marí de l'hora foscant i dos estels daurats li gronxen el pensament errant. El lladruc dels gossos del veí li trenquen l'encanteri. Es posa dret, respira i dels ossos desmanegats que havia deixat al sofà, en refà l'esquelet. La màgia torna a regnar a dins del seu cor. Com cada nit, fa un cop de telèfon a la xicota amb qui temps enrere havia fet castells de vent i, de tant en tant, quan li sent la veu, encara se li fa un nus a

la gola. Després, es fa un sopar de pobre, pesa figues uns minuts davant la tele, mentre un presentador diu que «l'olimpisme espanyol ha fet un salt endavant» i un altre preveu que «demà atakarà una depressió» i que «la pluja caurà amb ganes». Fa zapping una estona i se'n va a dormir com les llebres. Li ve al pensament un amic absurd –ara ja fa malves– que deia que anava a planxar l'orella cada cop que se n'anava al llit.

L'endemà es lleva, treu el cap per la finestra, un dia gris, enteranyinat, un dia que fa mandra, però se l'ha d'espolsar i se l'espolsa. En sap, n'és un expert. Després, es prepara un esmorzar de rei, va de cos i rellegeix la premsa del dia anterior: «El nuevo Liceu ya emerge libre de andamios en la Rambla», «El Liceu ensaya el acto final». Decideix anar a comprar quatre coses que li fan falta de la ferreteria: dos lladres, un mussol, uns estalvis i un espanta-sogres. Quan surt, es troba a l'escala amb la senyora de la neteja, que li ensenya un blau i un trau que s'ha fet a la cama en caure de memòria. No l'entén aquesta caiguda, però tant se val. Li diu que no cal que s'hi escarrassi si no es troba bé, i la deixa penjada amb la faldilla amunt i la cama de conill. Torna a casa, després d'haver separat dos nois que es fotien guitzes. Obre la correspondència amb un ai! al cor: carta certificada d'Hisenda. Llegeix els titulars dels diaris que ha comprat a contracor: «El Papa demana un corredor humanitari», «La cúpula del poder iugoslau desafia l'Aliança», «El terror hace presa en la población albanesa de Prístina», «Avalancha de kosovares en Albania», «Las fuerzas yugoslavas aceleran la operación de limpieza sistemática en Kosovo», «Eltsin agita el fantasma de la guerra mundial». Necessita canviar de xip. Connecta l'ordinador, navega una estona, intervé en un xat i algú li diu que el donin per la web. Escriu quatre paraules al correu electrònic, però es fa un embolic amb les finestres i el programa no li accepta el missatge. Es desconnecta. Sent que ja té el disc dur ple. De sobte, recorda que ha d'ingressar un taló. Surt a corre-cuita. Arriba tard. Fa cua per fer l'ingrés al caixer automàtic. Té al davant un parell de joves, els escolta:

-Ahir, mentre donava de beure a la burra, tio, dos cotxes, davant mateix de la gasolinera es van fotre un petó de la hòstia. Vaig flipar. Per mi que el de l'esportiu vermell anava col·locat, o estava pet, perquè, a sobre que en tenia la culpa, tio, va sortir del cotxe i li va fer un calvo al de l'Ibiza gris i el mitja-merda sense immutar-se.

-Potser el de l'Ibiza era un petaculs..., ni li va tirar un moc?

-Res, tio, jo crec que era un matat, un pac d'aquests que corren, que estan a dues veles i que només pensen en la perica.

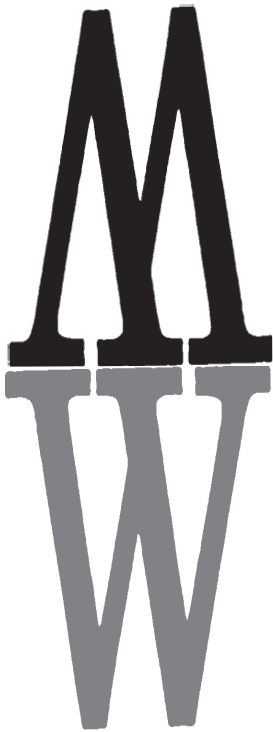
-Parlant de periques, què va passar al final amb l'escalfabraguetes de l'altre dia. La vas calar, no?

-Vinga, tio...

No entén paraula. Finalment li arriba el torn, fa l'ingrés i torna cap a casa. S'atura en un bar a fer un cafè. La música d'una màquina escurabutxaques se li clava al cervell i la d'una «tragaperras» ja fa escudella de fa temps. Respira, somriu i se'n va.

Entra a casa. Sona el telèfon. La fa petar amb un amic que li explica com li posa banyes la dona i que no el pot trucar des del mòbil, perquè li ha mort la bateria. El treu de polleguera, però l'escolta de cor. La inconsciència de l'amic és de plànyer.

Es fa un dinar de príncep i cap a la feina. Cansat, perquè, com que la feina li agrada, s'hi deixa la pell, arriba a la dolça llar (!) i es llença al sofà. Hi desmanega els ossos. Contempla el capvespre. Redreça l'esquelet. Truca a la xicota. Es fa el sopar. Mira una estona la tele: «El debat ha tallat de soca-rel la batalla per a la presidència», «Onada d'atemptats a Londres», «La campanya serà en clau catalana»; «Calgon allarga la vida de la rentadora», etc. Quan sent que es parla de la guerra en termes de «conflicte», de «crisi», perd els estreps, apaga la tele i se'n va a dormir amb son de llebre. Tindrà el somni del núvol de sang que li plou al damunt i el converteix en arbre, en peix, en ocell, o en cigne de foc. Sentirà com li creixen les arrels i les fulles, o com l'aigua li llisca per les escates, o com l'aire li acarona les plomes, o com deixa un solc de foc al llac. Definitivament –pensa–, he de llegir Jung. Amb una mica de sort, aquest *homo sapiens* arribarà a entendre que, en realitat, no és res més que un animal metafòric.

CONCLUSIÓ

Quan esperonem des de la consciència la memòria del món que hi ha a dins nostre, activem la imaginació i la creativitat. Trobem noves i diferents maneres de dir l'experiència de la realitat de manera que afecti la sensibilitat de l'interlocutor. Neixen els estils.

ELVIRA TERUEL PLANAS
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARISTÒTIL *Retòrica. Poètica*, Barcelona, Laia, 1985.
AUSTIN, J. L. (1962): *How to do things with words*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1962. Traducció castellana: *Palabras y acciones*, Buenos Aires, Paidós, 1971.
GRICE, H.P. (1957): «Meaning», *Philosophical Review* 67.
— (1967): «Logic and Conversation», a *Further notes on logic and conversation*, Cole & Morgan, 1975.

- LAKOFF, G. i JOHNSON, M. (1980): *Metáforas de la vida cotidiana*, Madrid, Cátedra/Teorema, 1986.
- LAUSBERG, H.(1960): *Manual de retórica literaria*, Madrid, Gredos, 1966, 3 vols.
- LEVINSON, S.C. (1983): *Pragmática*, Barcelona, Teide, 1989.
- MORRIS, CH. (1971): *Fundamentos de la teoría de los signos*, Barcelona, Paidós, 1985.
- RICHARDS, I. A. (1936): *The Philosophy of Rhetoric*, London-New York, Oxford University Press.
- STEINER, G. (1975): *Después de Babel, Aspectos del lenguaje y la traducción*, Madrid, FCE, 1980.
- TURBAYNE, C. M. (1962): *El mito de la metáfora*, México, FCE, 1974.